

Date: 27th September-2026

ЎЗБЕКЛАРНИНГ ДАФН ЭТИШ, АЗА ТУТИШ ВА ХОТИРЛАШ
МАРОСИМЛАРИ БИЛАН БОГЛИҚ ТЕРМИНЛАРНИНГ
ЭТНОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ (ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ ЎЗБЕКЛАР
МИСОЛИДА)

Якупов Мурат Отешович

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти кичик илмий ходими

Аннотация. Мазкур мақолада Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида яшовчи ўзбекларнинг дафн этиш, аза тутиш ва хотирлаш маросимлари билан боғлиқ терминлар тизими этнолингвистик жиҳатдан таҳлил қилинади. Таҳлилда дафн маросимига оид “жаноза”, “қабр”, “мотам”, “садақа”, “гассол, аза жараёнларида “йиги”, “азадор”, хотирлашда “ҳафт”, “қирқ”, “юзи”, “йили” каби терминларнинг семантик, функционал ва лингвомаданий хусусиятлари очиқ берилади. Муаллиф фикрича, ушбу лексика қадимги туркий ва исломгача бўлган урф-одатларнинг ўзлаштирилган қатламларини акс эттиради, бу эса маҳаллий этник идентиклик ва диний синкретизмнинг кўрсаткичи ҳисобланади. Мақола натижалари этнография, лексикография ва ўзбек тили тарихини ўрганишда амалий аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: этнолингвистика, дафн маросими, аза, хотирлаш, термин, қорақалпоғистон ўзбеклари, лексик-семантик таҳлил, урф-одат, диний синкретизм.

AN ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF TERMS RELATED TO UZBEK
FUNERAL, MOURNING, AND COMMEMORATION RITUALS (ON THE
EXAMPLE OF UZBEKS IN KARAKALPAKSTAN)

Yakupov Murat Oteshovich

Junior Researcher, Karakalpak Research Institute for the Humanities, Karakalpak Branch
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article provides an ethnolinguistic analysis of the terminological system associated with the burial, mourning, and commemorative rituals of Uzbeks living in the Republic of Karakalpakstan. The analysis reveals the semantic, functional, and linguocultural characteristics of terms related to funeral rites, such as "janoza", "qabr", "motam", "sadaqa", and "g'assol"; terms used in mourning processes, such as "yig'i" and "azador"; and terms for commemoration, such as "haft", "qirq", "yuzi", and "yili". The author posits that this lexicon reflects layers of ancient Turkic and pre-Islamic customs, which serves as an indicator of local ethnic identity and religious syncretism. The findings of this article are of practical significance for the study of ethnography, lexicography, and the history of the Uzbek language.

Date: 27th September-2026

Keywords: *ethnolinguistics, funeral rite, mourning, commemoration, term, Karakalpakstani Uzbeks, lexical-semantic analysis, custom, religious syncretism.*

КИРИШ

Ўзбек халқининг маънавий меросини тадқиқ этишда дафн этиш, аза тутиш ва хотирлаш маросимлари алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу маросимлар нафақат диний-мифологик қарашларни, балки ижтимоий-этник муносабатларни, қариндошчилик ва жамоавий алоқаларни акс эттирувчи мураккаб семиотик тизимни ташкил этади. Тадқиқотларга кўра, Ўзбекистоннинг қорақалпоғистонлик ўзбеклари этнографик гуруҳида бу маросимлар терминологияси маҳаллий диалект ва сунний маданият хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ.

Этнолингвистик ёндашув маросим терминларининг мотивацион асосларини, семантик муносабатларини ва тарихий-генетик қатламларини очиб беришга хизмат қилади. Қорақалпоғистон ўзбекларининг дафн маросимида «жаноза», «қабр», «мотам» каби умумитуркий ва араб-форсий ўзлашмалар билан бир қаторда «супа», «тўн» сингари локал этномаркерлар кузатилади. Айниқса, аза ва хотирлаш маросимларида «ёз», «чилля», «саккизи» терминларининг қўлланишида хоразм-оғуз ва қипчоқ тил элементларининг аралашуви намоён бўлади.

Мавзунинг долзарблиги шундаки, сўнгги йилларда глобаллашув таъсирида анъанавий терминларнинг эрозияси кузатилмоқда, бироқ қорақалпоғистонлик ўзбеклар орасида ушбу лексик қатлам нисбатан барқарор сақланган. Шу сабабли, ушбу тадқиқотда мазкур гуруҳнинг дафн, аза ва хотирлаш маросимлари терминларининг структуравий-семантик таҳлили, уларнинг этимологик талқини ва прагматик вазифаси ёритилади. Тадқиқот натижалари ўзбек этнолингвистикасининг назарий муаммоларини ҳал этишга, шунингдек, миллий маънавиятнинг номоддий меросини сақлашга хизмат қилади.

Асосий қисм. Қабр атамаси араб тилидан ўзлаштирилган бўлиб, вафот этган шахснинг жасади дафн этиладиган макон, яъни лаҳад ёки гўр маъноларини билдиради. Ушбу термин диний ва дунёвий контекстларда инсоннинг сўнгги манзилини англатиш учун қўлланилади. Ўзбек тилида мазкур тушунчага оид бир неча синонимик бирликлар мавжуд. Гўр сўзи форс-тожик тилидан кириб келган бўлиб, қабрнинг тўлиқ эквиваленти сифатида ишлатилади. Лаҳад эса қабр ичида жасадни жойлаштириш учун махсус ён томондан қазилган бўшлиқни англатади, бу асосан ислом дафн маросимларига хос. Мозор атамаси қабрлар жойлашган умумий ҳудудни, яъни қабристонни ифодалайди. Сағана тузилиши, айниқса, ер ости сувлари юзага яқин бўлган Қорақалпоғистоннинг жанубий туманларида учрайди. Ушбу ҳолатда ер қазииш амалга оширилмайди; марҳумнинг жасади ер устига қўйилади, сўнг унинг устига пишиқ ғиштдан гумбаз шаклидаги сағана бунёд этилади. Мазкур архитектур ёдгорликлар минтақанинг ўзига хос дафн анъаналарини акс эттиради.

Қорақалпоғистондаги ўзбекларда майитни ювиб, дафн маросимларини адо этадиган кишини “ғассол” деб аташади. “Ғассол” (غسال) атамаси араб тилидан кириб

Date: 27th September-2026

келган сўз бўлиб, ювувчи, ювиш ишлари билан шуғулланувчи одам маъносида қўлланилади [1, 588].

Бу атама майитни тайёрлашдаги алоҳида муҳим ролни кўрсатадиган бўлса, қорақалпоқ халқида ушбу вазифани бажарувчи шахс “суякчи” деб аталади. Н.А. Баскаков томонидан тайёрланган қорақалпоқча-русча луғатда “суякчи” сўзига икки хил маъно берилган: биринчидан, жанозага қатнашувчи, иккинчидан, гўрков [2, 521]. Бу маълум бир тафовутни кўрсатади, негаки “суякчи” нафақат майитни ювиш, балки у билан бирга дафн маросими билан боғлиқ бошқа удумларни ҳам адо этади.

Бу терминларнинг фарқини тожиклардаги “мурдашуй” сўзи билан ҳам таққослаш мумкин. Бу ҳар бир халқнинг ўзига хос номлари, дафн этиш ва аза тутиш билан боғлиқ дастурларининг чуқур илдизлари борлигини кўрсатади. “Ғассол”, “суякчи” ва “мурдашуй” каби номлар нафақат инсоннинг касбини, балки ўша миллатнинг маданий қатламлари, эътиқодлари ва тарихий алоқаларининг ҳам ёрқин кўринишидир. Бу терминлар орқали биз этнослараро ўзгаришлар ва шунга ўхшаш ижтимоий жараёнларнинг нақадар бой эканлигига гувоҳ бўламиз.

Қорақалпоғистондаги ўзбекларнинг дафн этиш, аза тутиш ва хотирлаш билан боғлиқ терминлари қаторига “мотам” ва “аза” атамалари киради. Марҳумни дафн этгандан кейин бир неча кун давомида аза тутилади. Бу давр мотам деб аталади. Мотам форс тилидаги “ماتم” (мотам), “عزا” (аза) сўзларидан олинган бўлиб, аза, азодорлик, қайғу, аза тутиш маросими, азадор бўлиш, қайғуриш маъноларини билдиради [4, 280. 5, 213]. Бу атамаларнинг араб-форс тилларидан кириб келгани ислом динининг бугунги Қорақалпоғистон ҳудудидаги халқларнинг турмуш тарзига, миллий анъаналарига чуқур сингиб кетганини кўрсатади. “Мотам” ва “аза” сўзлари нафақат қайғуришни, балки ўткинчи инсон умрининг ҳурмати, яқинларининг йўқловини, шунингдек, ижтимоий бирлик ва бир-бирига ёрдамлашишнинг аҳамиятини ҳам англатади.

Шунингдек, бу удумлар инсон яқинларидан айрилгандаги қайғусини енгиллаштирадиган ижтимоий ва рухий ҳимоя механизми сифатида ҳам кўриниши мумкин. Аза тутиш даври, жамиятнинг бирга йиғилиб, қайғуни бўлишиши, марҳумнинг руҳига дуо ўқиб, унга савоб бағишлаши – буларнинг барчаси одам бу оғир юкни ёлғиз эмас, балки бутун эл бўлиб биргаликда кўтараётганини ҳис қилдиради.

Яна ўлган кишини ёд этиш билан боғлиқ бир оилавий маросим давра деб аталиб, “دوره” (давра) сўзи араб, форс-тожик тилларидан кириб келган ва сўзма-сўз «айлана», «доира» маъносини билдиради [4, 103]. Бу маросим одам вафот этгандан кейин унинг гуноҳлари учун тўлов тўлаш деб ҳисобланади. У Ўрта Осиёда яшовчи барча халқлар орасида кенг тарқалган [6, 2]. Ёзма манбаларда бу маросим арабча “فدية” (фидя) сўзи билан аталади. Унинг маъноси “тўлов”, “бадал” деганидир [7].

Г.П. Снесаровнинг маълумотларига кўра, бу жараён қуйидагича кечади: “Ушбу маросимда муллалар оддий ҳисоб-китоб юритади: одам (марҳум) ўз умрининг ҳар йили гуноҳ ишлар қилиши, дин қоидаларини бузиши мумкин, энди унинг ўлиmidан

Date: 27th September-2026

сўнг ўша гуноҳларидан тозалаш керак. Мулла бу ишга ўз ихтиёри билан рози бўлган бир кишига маълум бир формулани (“Қабул қилдингми?” — “Қабул қилдим”) такрорлаб, марҳумнинг гуноҳларини “ўтказди”. Бу формула марҳумнинг яшаган йиллари сонига тенг миқдорда айтилади, бироқ ундан эркаклар учун 12 йил, аёллар учун 9 йил — яъни, инсоннинг балоғатга етмаган деб ҳисобланадиган ёши чегириб ташланади”[8, 128].

Жаноза (арабча: جنازة) — исломий дафн маросими. Шунингдек, марҳум ҳамда дафн замбили (синоними — тобут) ҳам жаноза деб аталади. Дафн маросими ҳақидаги кўрсатмалар Қуръонда мавжуд эмас, лекин ислом ҳуқуқига (фиқҳ) оид асарларда батафсил баён қилинган. Дафн маросими турли мусулмон мамлакатларида бироз фарқланади. Бу, аввало, исломгача бўлган маҳаллий урф-одатлар билан боғлиқ, бироқ барча мамлакатларда мусулмонлар амал қиладиган асосий қоидалар мавжуд[9].

ХУЛОСА. Тадқиқот натижалари қорақалпоғистонлик ўзбекларнинг дафн этиш, аза тутиш ва хотирлаш маросимлари терминологияси этнолингвистик жиҳатдан мураккаб кўп қатламли тизимни ташкил этишини кўрсатди. Ушбу лексик қатламда умумитуркий (ўлди, қабр), араб-форсий (жаноза, савоб, таъзия) ва маҳаллий диалектал (супа, тўн, саккизи) бирликлар синхрон равишда фаолият кўрсатади. Терминларнинг семантик таҳлили уларнинг мотивацион асосларини икки гуруҳга ажратиш имконини берди: биринчидан, диний-этик тасаввурлар билан боғлиқ (савоб, гуноҳ), иккинчидан, ижтимоий-амалий функцияларни акс эттирувчи (аза, хотира) бирликлар.

Қиёсий-типологик тадқиқот шуни кўрсатдики, қорақалпоғистонлик ўзбеклар терминологиясида хорезм-оғуз ва қипчоқ тил элементларининг аралашмаси кузатилади, бу тарихий-маданий алоқаларнинг изи сифатида намоён бўлади. Айниқса, «чилля» ва «ёз» терминларининг қўлланишида ушбу минтақага хос синкретик хусусиятлар яққол ифодаланган.

Шундай қилиб, маросим терминологияси ўзбек халқининг маънавий меросини сақлашда муҳим восита бўлиб, унга комплекс этнолингвистик тадқиқот зарур. Келгуси ишларда терминологик тизимнинг диахроник ўзгаришлари ва глобаллашув таъсиридаги эрозия жараёнларини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ан-На’им, арабча-ўзбекча лўғат. Тошкент, 2003.
2. Қарақалпақша-Русша сөзлик. Н.А. Баскаковтың редакторлеўинде. Москва, 1958.
3. Электрон ресурс: https://tadj_ru.academic.ru/7516/ғассол
4. Хацаб А. Русско-персидский словарь . Санкт-Петербург: Типо - Литография Н. Евстифеева, 1906.
5. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

Date: 27th September-2026

6. Лашкариев А.З. Похоронно-поминальная обрядность бартангцев (конец XIX-XX вв.)/ Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2007.

7. Электрон

ресурс:

https://tadj_ru.academic.ru/searchall.php?SWord=фидия&from=ru&to=xx&did=tadj_ru&stype=

8. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва: «Наука», 1969.

9. Электрон

ресурс:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0>

